

ANNA KARABOWICZ

Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy „tempore Conventi Generalis Torunensis A.D. 1576” w świetle Metryki Koronnej

Moment dziejowy po śmierci ostatniego monarchy z dynastii Jagiellonów już przez współczesnych uważany był za szczególny i niepowtarzalny. Zdawano sobie sprawę z jego wagi dla Polski i całej Rzeczypospolitej¹. Problematyką *interregni* oraz pierwszych elekcji zajmowało się w czasach późniejszych wielu badaczy. Jednym z nich był Stanisław Plaza, który zakresem swoich badań objął także przełomowy dla historii ustroju Polski okres pierwszego bezkrólewia i podejmowanych wówczas prób reform². Przedstawiając genezę, losy i treść Artykułów henrykowskich, sięgnął aż do początku panowania drugiego króla elekcyjnego, którym był Stefan Batory (1576–1586)³.

Poniżej omówione zostaną okoliczności zwołania i obrady drugiego sejmiku walnego pod rządami tego monarchy, a przede wszystkim akty prawodawcze powstałe w jego czasie ze szczególnym uwzględnieniem treści dokumentów zawartych w Metryce Koronnej.

* * *

I

Po długim okresie bezkrólewia, trwającym – jeśli nie liczyć krótkiego panowania Henryka Walejusza – prawie cztery lata⁴, w 1576 r. dla Rzeczypospolitej Obojga Naro-

¹ Warto zwrócić uwagę na znaczną liczbę kronikarzy opisujących wydarzenia tamtych czasów: Ś. Orzelski, R. Heidenstein, M. Bielski, M. Strykowski, J.D. Solikowski i inni.

² S. Plaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, ZNUJ, CCXVI, Prace Prawnicze, z. 42, Kraków 1968; zob. także *idem*, *Wielkie bezkrólewia* [w:] *Dzieje Narodu i Państwa Polskiego*, II, 22, Kraków 1988; tymi problemami zajmowali się także inni: E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998; S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969.

³ Zob. S. Plaza, *Próby reform...*, s. 171–175.

⁴ Ten okres ówczesnie nazywano „wszelkiej Rzeczypospolitej upadkiem”, *Przemowy poselskie do króla Stefana* [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. IV, Warszawa 1858, s. 2.

dów pojawiła się nadzieja na tak upragniony pokój i dobrobyt. W kwietniu do Krakowa na sejm koronacyjny przybył król elekt, Stefan Batory z rodu Batorych de Somlyo, wojewoda *alias* książę siedmiogrodzki. Wygrał w wyścigu do korony polskiej i litewskiej mitry książęcej ze swoim rywalem jeszcze z okresu transylwańskiego, Maksymilianem Habsburgiem, cesarzem niemieckim. Podwójna elekcja dokonana w Warszawie na zjeździe w grudniu 1575 r. podzieliła państwo i jego obywateli, a więc szlachtę, na dwa wrogie obozy: procesarski i probatoriański. 1 maja 1576 r. na zamku wawelskim ten drugi zatriumfował. Stefan zasiadł na polsko-litewskim tronie. Sejm koronacyjny w Krakowie zapoczątkował przywracanie porządku wewnętrznego w państwie i stał się forum dla realizacji niektórych zobowiązań elekta, na które złożył przysięgę jeszcze na Węgrzech, w Meggyes 8 lutego 1576 r.⁵ Limitowany czas obrad oraz ograniczone możliwości faktyczne towarzyszące pierwszemu sejmowi walnemu za Batorego spowodowały konieczność odłożenia niezalatwionych spraw na drugi sejm, który król zobowiązał się zwołać jeszcze w tym samym 1576 r.⁶

Warto w tym miejscu zauważyć, że uniwersał poborowy uchwalony 30 maja 1576 r. w Krakowie nie posiadał w istocie rzeczy cech tego aktu. Nie zawierał postanowień w sprawie nowego poboru, ale wskazania co do egzekucji podatków poprzednio uchwalonych na elekcji Henryka 7 kwietnia 1573 r.⁷ oraz na zjeździe jędrzejowskim 28 stycznia 1576 r.⁸ Nakazywał wpłacanie kwarty na ten czas nie do Rawy, ale do Warszawy, z tego powodu, że: „tamto miejsce [tj. Rawę] ku znoszeniu przerzeczonych pieniędzy dla słuszych przyczyn, iako się to pokazało, nie do końca bezpieczne”⁹. Do tego uniwersału na kolejnym sejmie toruńskim szlachta nawiązywała, o czym niżej, w czasie dyskusji, jaka toczyła się między izbą poselską, senatem i królem.

Koronacja Stefana Batorego oznaczająca początek stabilizowania sytuacji Rzeczypospolitej, realizacji paktów konwentów, a także innych warunków, jakie postawiono elektowi, nie stanowiła jednakże ostatecznej przegranej „cezarianów”, jak wówczas nazywano adherentów Maksymiliana. Niespokojne były także umysły zwolenników Batorego naciskających na wywiązywanie się przez niego z obiecanych punktów kondycji, pod jakimi dokonano wyboru Węgry. Domagali się także spełnienia ich prywatnych oczekiwań. Przez następne miesiące nowo koronowany monarcha różnymi sposobami zdobywał zwolenników. Po kolei składały mu przysięgę wierności terytoria, rody, urzędnicy i pojedyncza szlachta¹⁰.

⁵ Zob. tekst tych zobowiązań [w:] *Volumina Consitutionum*, t. II, vol. 1, 1550–1585, pod red. S. Grodzkiego, I. Dwornickiej, W. Uruszczaka, Warszawa 2005 (dalej: VC), s. 353–361.

⁶ Chodziło o sprawy, o których była mowa we wszelkich „artykułach, kondycjach tak od Nas i posły Nasze przy elekcyi, iako i Nam poddanym i teraz proponowanym, a od Nas przyiętym”; VC, s. 375.

⁷ *Uniwersał poborowy*, 7 kwietnia 1576 r., VC, s. 311–317.

⁸ *Litterae constitutiones conventus generalis Regni Andreeiensiensis*, 28 stycznia 1576 r., VC, s. 341–344.

⁹ VC, s. 376.

¹⁰ Zob. [w:] *Przemowy poselskie...*, s. 1.

II

1 lipca 1576 r. z Warszawy król rozesłał deliberatoria do senatorów¹¹, zapytując ich o propozycje co do miejsca i czasu złożenia sejmu. Sam monarcha podpowiadał im, iż najdogodniejszym miejscem – z uwagi na kłopoty z przywiedzeniem do posłuszeństwa terytorium Prus, które nadal wiernie stały za Maksymilianem – będzie Toruń. Solą w oku króla był bogaty, pewny siebie, odważny i butny Gdańsk. Miasto to, za pretekst biorąc okoliczność podwójnej elekcji, powzięło plan wygrania w zaistniałej sytuacji pewnych korzyści politycznych i ekonomicznych. Koronowany monarcha nie mógł tymczasem tolerować na terytorium swego państwa swawoli, jakiej dopuszczali się gdańszczanie. Zgodnie ze wspomnianym już uniwersałem poborowym z 30 maja 1576 r. buntownicy powinni być uznani za zdrajców ojczyzny i ukarani według prawa pospolitego, zaś w celu egzekucji wyroku starosta danego powiatu miał wezwać przeciwko nim pospolite ruszenie miejscowej szlachty. W sytuacji gdyby buntownik użył siły zbrojnej, można było wezwać szlachtę sąsiednich powiatów, a nawet województw¹². Stefan miał zamiar tak właśnie postąpić z Gdańskiem. Na przyszłym sejmie spodziewał się kontynuowania pertraktacji z posłami gdańskimi.

10 sierpnia 1576 r. król wysłał na sejmiki swoich posłów z instrukcjami¹³. Wskazywał w nich na zagrożenie wewnętrzne i zewnętrzne kraju. Na pierwszym miejscu wymieniał zagrożenia zewnętrzne. Przypominał, że 15 sierpnia 1576 r. kończył się pokój z Moskwą. Po wzmiance o Tatarach i Turcji, z którymi pokojowe stosunki trudne były do utrzymania z powodu braku kontroli nad Kozakami, monarcha dowodził, że nie tylko od zewnątrz na Rzeczpospolitą czyhały niebezpieczeństwa, ale także wewnątrz, „od swych ludzi niepewny pokój, gdyż Gdańsk i niektóre przedniejsze miasta przy nim jeszcze powinno poddaństwa swego koronie i JKMci nie oddały”¹⁴. Podobna sprawa miała się z księciem pruskim, który mimo że dzierżył lenno od Korony i został poinformowany o koronacji, to jednak nie dopełnił jeszcze swoich lennych obowiązków.

Po tym wstępie król wspominał w omawianej legacji na sejmiki, że sejm składał także w celu urządzenia wewnętrznego kraju. Wyzначył termin rozpoczęcia sejmu walnego na dzień św. Franciszka, tj. 4 października 1576 r., zaś jako miejsce zjazdu obrał Toruń.

Dwa dni wcześniej, 8 sierpnia monarcha wysłał utrzymane w podobnym tonie listy do większych i mniejszych senatorów oraz urzędników ziemskich, szlachty, a także do

¹¹ *Litterae deliberatoria de indicendis generalibus regni comitiis ad majores consiliarios regni datae*, Varsaviae, 1 lipca 1576 r. [w:] A. Pawiński, *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, Źródła Dziejowe, t. IV, Warszawa 1877 (dalej: ŻD IV), s. 36; zob. także *Metryka Koronna, Księgi wpisów* (dalej: MK) nr 114, mkf 139, k. 114–114 v.

¹² VC, s. 378.

¹³ *Instructio a Regia Majestate nunciis ad conventus terrarum particulares missis data*, Varsaviae 8 [?] sierpnia 1576 r., ŻD IV, s. 38–44; także MK nr 114, k. 169 v.–173 v. (również bez daty). Jednakże w MK wyraźnie na datę owej instrukcji wskazuje towarzyszący jej list królewski, którym dokonywano nominacji posła na sejmiki ziemskie (*Exemplum litterarum ad eos, qui ad conventus particulares terrarum a Regia Majestate erant designati nuncii*), noszący datę 10 sierpnia 1576 r., a znajdujący się w porządku tekstów tuż przed instrukcją, czyli na k. 169. W związku z tym instrukcję królewską datować należy na dzień 10 sierpnia. Myli się zatem A. Pawiński, wskazując jako datę instrukcji dzień 8 sierpnia.

¹⁴ ŻD IV, s. 41.

starostów¹⁵. W ten sposób organizował dla swoich planów i zamiarów zaplecze zwoleńników, którzy mieli popierać jego interes na sejmikach ziemskich i zadbać o właściwy wybór posłów na sejm walny.

Odbyte sejmiki i uchwalone na nich instrukcje, jakich trzymać się mieli posłowie szlacheccy wysłani na sejm do Torunia, wskazywały dobitnie, że szlachta – w przeciwieństwie do króla – zamierzała zająć się przede wszystkim sprawami urządzenia kraju wskazanymi w recesie sejmiku koronacyjnego, czyli problemami, do których rozwiązania Batory zobowiązał się jeszcze jako elekt. Na początku sformułowanych artykułów¹⁶ odnosiły się do królewskiej legacji o niebezpieczeństwach grożących ojczyźnie. Województwo krakowskie wskazywało wyraźnie, jakie środki zaradcze należało przedsięwziąć w stosunku do Tatarów, Turcji i Kozaków. Jego posłowie mieli domagać się, by król wyraźnie określił, kogo można było uznać za wroga Rzeczypospolitej. Mazowszanie o obronie zewnętrznej wspomnieli tylko w jednym zdaniu. Dalej potoczyły się instrukcje w sprawach: poboru i kwarty, by je egzekwować i ściągać według wcześniejszych aktów, o sądach szlacheckich (co Mazowsze kładło w punkt pierwszy po obronie zewnętrznej). Posłom krakowskim poruczono, by wyraźnie upomnieli się o uchwalenie sposobu elekcji oraz ugody ze stanem duchownym, a także o to, by sejm w przyszłości zwoływano w Polsce. Mazowieckim z kolei polecono prosić, by król nie używał tytułu „księcia *Transilvaniae*”. Szlachta obu terytoriów dopominała się, by urzędy i dobra dawano tylko zasłużonym. Mazowsze żądało, by tzw. Ekscepta mazowieckie zakazały rękojemstwa kmieci¹⁷. Krakowianie mieli wspomnieć o skarbie tykocińskim, o sprawie zakończenia egzekucji dóbr królewskich oraz prosić, by król nie utrzymywał przy sobie cudzoziemskiego wojska.

Widoczny rozdzźwięk między instrukcją królewską a postawą szlachty wskazywał na możliwość burzliwych obrad sejmowych i źle wróżył sprawie dojścia do wspólnego stanowiska, uchwalenia ewentualnych poborów, których żądał król, czy konkludowania konstytucji służących ułożeniu kwestii wewnętrznych w państwie, czego pragnęła szlachta¹⁸.

¹⁵ Co interesujące, ten pierwszy, najdłuższy, do większych senatorów, sformułowany został w języku łacińskim, resztę listów z 8 sierpnia 1576 r. przygotowano po polsku; *Litterae ad majores consiliarios regni a Regia Majestate datae, quibus indicit comitia regni generalis Torunensia, tum et particularia quoque, In eodem negotio litterae ad minores consiliarios et terrarum officiales, In eodem negotio litterae ad nobilitatem, In eodem negotio litterae ad capitaneos*, Varsaviae, 8 sierpnia 1576 r., ŻD IV, s. 45–49; także w MK nr 114, k. 166v.–169.

¹⁶ *Conventus generalis palatinatus Masoviae Varsaviae die decima octava Septembris, scilicet feria tertia in crastino sancti Lamparti celebratus anno Domini 1576*, Warszawa, 18 września 1576 r., ŻD IV, s. 62–64 oraz *Instrukcja, dana posłom na sejm z sejmiku województwa krakowskiego*, Proszowice, 16 września 1576 r. [w:] *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 65–68.

¹⁷ Zob. właśnie taki tytuł nosi ostatni artykuł w *Zwyczajach województwa mazowieckiego z starego statutu, przystawiając do prawa koronnego, wyjęte i zostawione na sejmie walnym toruńskim Anno Domini 1576*, Malbork, 10 czerwca 1577 r., VC, s. 392; z uwagi na fakt, że tzw. Ekscepta mazowieckie na sejmie toruńskim zostały przedstawione królowi i senatorom do zrewidowania, a ich potwierdzenie i wydanie nastąpiło pół roku po zamknięciu obrad tego sejmiku, a także w związku z tym, że problem Eksceptów zasługuje na osobne omówienie, akt ten znalazł się poza zakresem merytorycznym niniejszego artykułu.

¹⁸ Zob. E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta na sejmach batorskich. Konflikty i kompromisy* [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, pod red. A. Sucheni-Grabowskiej, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 148–150. Warto skonfrontować to także z dokumentem z listopada 1576 r.: *Articuli de quibus in conventu Torunensi consultandum est* [w:] *Uchańsciana, czyli*

W tym czasie Stefan Batory, będąc już w Prusach, prowadził pertraktacje z Gdańskiem. Jednakże miasto nie miało zamiaru iść na ugodę. Nieudane negocjacje i brak woli zakończenia sporu ze strony gdańszczan zmusiły króla do wydania 24 września wyroku na miasto, w którym ogłosił mieszczan buntownikami¹⁹.

Zgodnie z listami z sierpnia 1576 r. sejm miał zacząć swoje obrady 4 października 1576 r. Jednakże w związku z trwającymi i przedłużającymi się rozmowami z Gdańskiem otwarcie obrad zostało przesunięte²⁰. Istnieją rozbieżności co do daty, kiedy król Stefan przybył do Torunia, by zagaić sejm walny. Można przyjąć, że nastąpiło to 16 października, jak chce A. Pawiński²¹ i za nim H. Barycz²². Sejm zaczął się 18 października 1576 r. mszą świętą odprawioną do Ducha Świętego, zaś faktyczne obrady otwarto następnego dnia, tj. 19 października²³.

Obrady sejmu walnego, jakich obraz wyłania się z Metryki Koronnej, a także z opublikowanych mów wygłoszonych w Toruniu²⁴, dowodzą dobitnie, że żadna ze stron zarysowującego się już wcześniej konfliktu, o którym wyżej wspomniano, nie chciała pójść na kompromis tak istotny w polityce. To doprowadziło do braku uchwalenia zarówno poboru, o jaki wnosił Stefan Batory, jak i konstytucji regulujących stosunki wewnętrzne w państwie, o które zabiegała szlachta.

III

W świetle Metryki Koronnej sejm toruński pozostawił po sobie dorobek prawodawczy. Nie do końca właściwe – w obliczu moich badań – wydaje się stwierdzenie ugruntowane w literaturze²⁵, a także w opinii współczesnych²⁶, że sejm ten rozszedł się bez-

zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego..., wyd. T. Wierzbowski, t. IV, Warszawa 1892, s. 356–358. Zawierał on 24 punkty. 9 pierwszych stanowiło wykaz spraw do regulacji, a dotyczących obrony, polityki zagranicznej oraz zbuntowanych miast pruskich. Kolejne dotyczyły żądanych przez szlachtę reform wewnętrznych, porządku wewnętrznego, dochodów państwowych. Ostatnie wskazywały na potrzebę unormowania spraw aktualnych, jak granice państwowe, pojadgiellońskie, hołdy lenne oraz lustracja.

¹⁹ A. Pawiński, *Stefan Batory pod Gdańskiem 1576–1577 r. Listy, uniwersaty, instrukcje, Źródła Dziejowe*, t. III (dalej: *ŹD III*), Warszawa 1877, s. XXII; myli się P. Piasecki, podając, że ogłoszenie to nastąpiło na sejmie: *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego*, Kraków 1870, s. 4.

²⁰ H. Barycz, *Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582*, Kraków 1939, s. 24–25; *ŹD III*, s. XXVI.

²¹ *ŹD III*, s. XXVI.

²² H. Barycz, *Kronika...*, s. 25, przyp. 1, w którym wydawca poprawił autora *Kroniki*; inne daty to 15 października [w:] *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogrodzkiego podsędką, 1546–1604*, Warszawa 1860, s. 29, lub 12 października [w:] H. Barycz, *Kronika...*, s. 25.

²³ H. Barycz, *Kronika...*, s. 25; *ŹD III*, s. XXVI; tak też podaje W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 142.

²⁴ Zob. mowy wydrukowane [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, oraz Ś. z Borzejowic Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro, czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, tom wstępny, Petersburg 1858.

²⁵ A. Pawiński, *Stefan Batory pod Gdańskiem...*, s. XXVIII.

²⁶ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII*, tłum. M. Gliszczynski, t. I, Petersburg 1857, s. 264; J.D. Solikowski [w:] *Krótkim pamiętniku rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta 1572 r. w miesiącu lipcu, do r. 1590*, tłum. W. Syrokomla, Petersburg–Mohylew 1855, s. 39, pisał, że sejm skończył się bez „pożądanych skutków”. Różne były także powody podawane przez współczesnych owego „fiaska” sejmu: Solikowski podawał, że to posłowie ziemscy przeciągali obrady z dnia

owocnie. Wskazywałoby to na zupełny brak śladów prawotwórstwa w Toruniu. Oczywiście, wiadomo, że sejm ten zakończył się bez konkludowania konstytucji. Jednakże unormowano na nim kilka kwestii, które w danej sytuacji faktycznej domagały się regulacji, choć czasem należały do materii, jakie zwykle zamieszczano w konstytucji.

Rezultaty działalności prawodawczej sejmu toruńskiego zamieszczone są w trzech tomach Metryki Koronnej, nr 113²⁷, 114²⁸ i 115²⁹.

W tomie 114 Metryki Koronnej zamieszczone są dwa akty prawne³⁰, którym z powodu ich treści należy poświęcić więcej uwagi. Są to mianowicie: *Deputaci do odbierania czwartej części sejmu toruńskiego*, na Sejmie Walnym w Toruniu 29 listopada 1576 r. oraz *Ordinatio około dawania i płacenia podwod*, na Sejmie Walnym w Toruniu 29 listopada 1576 r. Wpisy obydwu dokumentów sąsiadują z sobą w Metryce, pochodzą z tego samego dnia, a co najważniejsze, w swojej dacie posiadają wzmiankę, że wydane zostały na sejmie walnym.

Na mocy pierwszego z aktów senatorowie oraz posłowie wyznaczali po dwóch deputatów, by ci wspólnie z podskarbisem koronnym zajmowali się pobieraniem, przechowywaniem i zarządzaniem pieniędzmi pochodzącymi z dochodów z królewskich ziem, a przeznaczonymi na wojsko, a więc tzw. kwartą. *Konstytucje Sejmu Koronnego Lubelskiego Obojga Narodu Uniowanego, Polskiego i Litewskiego, roku 1569* z 11 sierpnia³¹ postanawiały, że do tego celu przydawani będą do podskarbiego dwaj senatorowie i dwaj posłowie szlacheccy. Sama regulacja głosiła, że deputaci powinni „czcić i ważyć pana podskarbiego” oraz „dalej w urząd jego w niczym się wtrącać nie mają”. Należy jednak zgodzić się z opinią A. Pawińskiego, iż prawo z 1569 r. ograniczało w ten sposób *de facto* kompetencje tego centralnego urzędnika, mimo że władza de-

na dzień, podnosząc niewykonanie przez króla paktów konwentów, a także utrzymywanie węgierskiej piechoty, *ibidem*, s. 40; zaś Orzelski wskazywał, że sejm zakończył się bezowocnie po upływie przepisanych sześciu tygodni z powodu oporu magnatów, którzy nie chcieli zdać rachunku królowi i Rzeczypospolitej z dochodów publicznych, Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, t. II, Petersburg i Mohilew 1856, s. 265; biorąc pod uwagę treść zachowanych przemówień sejmowych, raczej należy przychylić się do tej pierwszej opinii; zob. szczególnie: *Expostulacye panów rad przeciw postów* [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, s. 16–17.

²⁷ *Regestrum primum inscriptionum, quietationum, cessionum et aliarum recognitionum – ad relationem – Petri Dunin Wolski primo vicecancellarii deinde vero cancellarii R.P. ratione bonorum haereditariorum ac debitorum factum et recognitarum sub A.D. 1576; mkf nr 138.*

²⁸ *Regestrum Primum privilegioru[m], donationum et aliarum quarumvis Principe et Domino D[omi]no Stephano eius nominis primo Rege Poloniae et Magno Duce Lituaniae, Russiae Prussiae Masoviae, Samogitiae, Kiioviae Wolhiniae Podlachiae Livoniae etc. necnon Transylvaniae principe etc. ad relationem Spectabilis et Magnifici Domini D[omi]ni Ioannis Zamoiski de Zamoszczu Regni Poloniae Vicecancellarii Belsensis, Knischinen[is], Zamechensisque Capitanei: concessarum: ad haec quoque inscriptionum obligationum, donationum, contractuum, arendarum commutationum etc. coram M[aiesta]tae Regiae factarum Anno Domini Millesimo quingentesimo septuagesimo sexto; mkf nr 139.*

²⁹ *Regestrum secundum Privilegioru[m] Donationum et aliaru[m] quarumvis literarum a Sere[nissimo] Principe et Domino d[omi]no Stephano eius nominis primo Rege Poloniae et magno Duce Lituaniae Russiae Prussiae Masoviae Samogitiae Kiioviae Wolhiniae Podlachiae Livoniae etc., necnon Transylvaniae S[pe]ctabili et Magnifici Domini d[omi]ni Ioannis Zamoiski de Zamoisczu Regni Pol[oniae] Vicecan[cellarii] Belsen[si] Knischinen[si] Zamechen[si]que Capitanei concessarum ad haec quoque Inscriptionum, Obligationum, Reformationum, Protestacionu[m], Relationum et aliarum quarumvis recognitionum coram Regia Maie[state] et actio Cancellariae factar[um] Anno Domini 1576 et 1577; mkf nr 140.*

³⁰ Zob. aneks A i B.

³¹ VC, s. 246–247.

putatów ograniczała się jedynie do pieniędzy pochodzących od dzierżaw majątków ze stołu królewskiego³². W związku z tym, że deputatów wybierać powinni senatorowie i posłowie po dwóch ze swojego grona, kompetencja do ich obierania należała do sejmiku walnego, który miał się zbierać od momentu potwierdzenia Artykułów henrykowskich 30 maja 1576 r. w zasadzie regularnie co dwa lata. Nie było wyraźnego postanowienia, że miało to nastąpić na mocy konstytucji sejmowych. Z uwagi na chaos terminologiczny, jaki panował ówczesnie (o którym szerzej niżej), należy przyjrzeć się praktyce prawodawczej. Jak już wspomniano, pierwszych deputatów wybrano na sejmie 1569 r. w drodze konstytucji. W 1570 r. na sejmie warszawskim powołano ich na mocy uniwersału³³. Podobnie w czasie ostatniego za życia Zygmunta Augusta sejmiku walnego w 1572 r. deputowani zostali wyznaczeni w uniwersale³⁴.

Jednakże zwraca uwagę fakt, że te ostatnie dwa sejmy epoki jagiellońskiej zakończyły się bez uchwalenia konstytucji sejmowych³⁵. Podobna sytuacja zaistniała w 1576 r. po zakończeniu okresu bezkrólewia, w czasie którego z oczywistych powodów nie zajmowano się dochodami dóbr królewskich. W sytuacji braku konkludowania w 1576 r. w Toruniu konstytucji sejmowych zdecydowano się – zgodnie z praktyką stosowaną już w przeszłości w wypadku sejmów, które rozeszły się bez konstytucji – na wyznaczenie deputatów w uniwersale. W okresie panowania Stefana Batorego nie ustaliła się jeszcze jednolita praktyka powoływania deputatów. Na przykładzie deputowania współpracowników podskarbiego prześledzić można proces tworzenia zwyczajów sejmowania, określania kompetencji sejmów, a wreszcie – co interesujące z uwagi na dokonywane przeze mnie badanie ówczesnego prawodawstwa – określania materii konstytucyjnej. W czasie sejmiku na przełomie 1579 i 1580 r. nie uchwalono konstytucji sejmowych. Deputatów powołano w uniwersale poborowym³⁶. Ciekawa sytuacja powstała w czasie sejmiku koronacyjnego 1576 r. i sejmiku 1581 r., które zakończyły się uchwaleniem konstytucji. Jednakże znów deputatów wyznaczono w uniwersałach poborowych³⁷. Można postawić sobie pytanie, dlaczego w 1578 r. wybór deputatów zamieszczono w konstytucji³⁸. Moim zdaniem, odpowiedź jest prosta. W 1578 r. uniwersał poborowy wydany został przez króla już po zamknięciu obrad sejmowych we Lwowie³⁹. Biorąc pod uwagę wcześniejsze uwagi, że deputatów ze zrozumiałych względów wyznaczano na sejmie, w 1578 r. nastąpiło to w konstytucji. W okresie późniejszym za panowania Zygmunta III postanowienie o wyborze deputatów zamieszczano w zasadzie w konstytucjach sejmowych. Dziesięć lat rządów króla Stefana,

³² A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Źródła Dziejowe, t. VIII, Warszawa 1881, s. 260–261.

³³ *Universales litterae ratione quartae partis proventuum bonorum regalium* z 10 lipca 1570 r.; VC, s. 295.

³⁴ Tzw. *Uniwersał warszawski* z 22 maja 1572 r.; *ibidem*, s. 302.

³⁵ Oprócz *Constitutiones civitati Gedanensi praescriptae et auctoritate Comitiorum Varsaviensum Anno 1570 confirmatae* z 20 czerwca 1570 r.; *ibidem*, s. 271–290.

³⁶ *Uniwersał poborowy roku bożego 1580* z 3 stycznia 1580 r.; *ibidem*, s. 441 – postanowienie na samym końcu uniwersału.

³⁷ *Uniwersał poborowy* z 30 maja 1576 r., *ibidem*, s. 376 – postanowienie na początku uniwersału. *Uniwersał poborowy roku bożego 1581* z 6 marca 1581 r.; *ibidem*, s. 463 – postanowienie na samym końcu uniwersału.

³⁸ *Konstytucja Sejmu Walnego Warszawskiego Roku Pańskiego 1578* z 3 marca 1578 r.; *ibidem*, s. 417.

³⁹ *Uniwersał poborowy roku bożego 1578* z 10 czerwca 1578 r.; *ibidem*, s. 421–430.

w historii ustroju polskiego, a szczególnie parlamentaryzmu, rysuje się jako okres przejściowy, tworzenia się praktyki, która w postaci dojrzałej miała wystąpić dopiero wtedy, gdy na tronie zasiadł Jagiellon po kądzieli. Na marginesie uwag o deputatach do odbierania kwarty może warto dodać, że w latach 1569–1585 jedynie dwa nazwiska się powtórzyły, jeśli chodzi o wybór tych urzędników. Zarówno w 1572, jak i w 1581 r. powołano Gabriela Masłowskiego, początkowo bez urzędu, a następnie wojskiego wieluńskiego, zaś w 1572 i ponownie w 1578 r. deputowano do podskarbiego koronnego kasztelana wieluńskiego Jana Christoporskiego (Krzystoporskiego).

Drugi wspomniany akt wpisany do Metryki Koronnej tuż za uniwersałem o deputatach do odbierania kwarty, *Ordinatio około dawania i płacenia podwod*, mimo że nazwany ordynacją, jest w zasadzie również uniwersałem. Pomieszenie pojęć było wówczas bardzo charakterystyczne i jej przykładem jest właśnie wspomniany uniwersał. Ówczesni nie rozróżniali takich pojęć, jak: uniwersał (*litterae universales*), konstytucja, uchwała, ustawa czy dekret⁴⁰. Szlachta wyczulona była jedynie na odróżnienie materii, które miały należeć do kompetencji prawodawczych sejmu, od tych, w których prawo stanowić mógł monarcha. Treść *Ordinatio około dawania i płacenia podwod* w literaturze znana jest w postaci *Uniwersału na podwody* z 4 marca 1578 r.⁴¹ Ten ostatni akt jest w istocie potwierdzeniem ordynacji z 1576 r., której treść została w całości w nim przytoczona. Błędnie zatem w literaturze podaje się rok 1578 jako jedyną datę wydania postanowienia o podwodach w czasie panowania Stefana Batorego⁴². Uniwersał z 1576 r. odwołuje się do postanowień, jak sam akt stanowi, „Konstytucji tak około porządku oddawania i znoszenia podwod do skarbu Koronnego autentice przed tym publikowana która jest w roku tysięcznym pięćsetnym sześćdziesiątym czwartym, uchwalona, jako pośledniejszej około płacenia od koni podwodnych przez komorniki i posłańce nasze za radą Rad Koronnych, w roku tysięcznym, pięćsetnym sześćdziesiątym piątym uczyniona”. W rzeczywistości były to również uniwersały: *Uniwersał podwodny warszawski* z 8 marca 1564 r.⁴³ oraz (*Uniwersał piotrkowski*) *około podwod* z 14 maja 1565 r.⁴⁴ Widoczny jest brak rozróżnienia terminologicznego między poszczególnymi rodzajami aktów prawnych.

Na mocy uniwersału „około dawania i płacenia podwod” z 1576 r. postanowiono, że miasta (zgodnie z treścią królewskie i duchowne, choć co do tych ostatnich istniała wątpliwość⁴⁵), które zasłaniały się przywilejami i wolnościami od obowiązku podwód,

⁴⁰ Była to kontynuacja rzeczywistości z 1. połowy XVI w.; zob. na temat terminologii aktów normatywnych w czasach Zygmunta I w: W. Uruszczak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980, s. 127; zgodnie z ustaleniami W. Uruszczaka istniała w czasach jagiellońskich możliwość, że pojedyncze konstytucje redagowano w formie uniwersałów, *ibidem*, s. 187.

⁴¹ Zob. VC, s. 420–421; znany jest też rocznicowy reprint tego uniwersału: *Uniwersał na podwody, czyli rozkazanie Króla Jego Mości Stefana Batorego wytłoczone w Warszawie przez Walentego Łapkę w roku 1578*, Warszawa 1978; właśnie w treści tego aktu chaos terminologiczny jest bardzo widoczny, czytamy w nim: „Jakoż niniejszym dekretem i konstytucją, uniwersałem zachowujemy i ustawujemy, którego postanowienia *tenor sequitur talis*”, po czym następuje dosłowne przytoczenie treści uniwersału z 1576 r.

⁴² Jedynie A. Pawiński wzmiankuje, że uregulowanie to pochodzi z 1576 r., a w 1578 r. zostało jedynie potwierdzone, A. Pawiński, *Skarbowość...*, s. 114–115.

⁴³ VC, s. 144–146.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 190.

⁴⁵ A. Pawiński, *Skarbowość...*, s. 114, przyp. 1.

czy w naturze, czy w formie pieniężnej po dokonaniu relucji tej daniny, miały je uiszcząć. Wyjątkiem miały być te miejscowości, które zniszczone przez nieprzyjacielski najazd uzyskały tzw. czteroletni okres wolności.

IV

Dokonany przeze mnie na cele przygotowywanej pracy doktorskiej spis zamieszczonych w Metryce Koronnej aktów, ukazuje, że przez całość obrad sejmowych w Toruniu kancelaria zajmowała się wpisami ludzi prywatnych do ksiąg metrykalnych. Od czasu do czasu pojawiają się wpisy dokumentów zawierających normy generalne, jednakże nie od początku obrad, ale w zasadzie dopiero w listopadzie 1576 r. Przeważnie są to potwierdzenia przywilejów czy wolności miast i wsi.

Wśród konfirmacji praw poszczególnych miejscowości i ich mieszkańców wyróżniają się dwa akty⁴⁶ (oba znajdujące się w Metryce nr 114): *Privilegium Civium Barensium*, Torunii in Conventu generali Regni 21 listopada 1576 r.⁴⁷ oraz *Iudaeorum Luceoriensium Privilegium*, Toruń na Sejmie Walnym Koronnym 1 grudnia 1576 r.⁴⁸ Dokumenty te są warte bliższej uwagi zarówno ze względu na swoją treść, jak i fakt, że zawierają nie wyłącznie powtórzenie wcześniej nadanych wolności, ale pozytywną regulację. W przywileju danym miastu Bar chodziło w istocie o zrównanie w prawach ludności *catholica sive polonica* oraz *graeca sive ruthena*. W akcie król wyraźnie postanawiał, że „przywilej oryginalny” nadany Barowi przez Zygmunta I dla katolickich – czyli polskich – mieszkańców miał być rozszerzony na ludność wyznania greckiego, czyli Rusinów⁴⁹. Zaś jakiegokolwiek ciężary – jeśli je przewidywał ów przywilej Zygmunta Starego dla Rusinów – Stefan Batory niniejszym znosił. Król rozkazał, by mieszkańcy Baru obu wyznań cieszyli się tymi samymi prawami. Drugi akt ma podobny charakter. Mianowicie rozszerza stosowanie statutów polskich o żydach na mieszczan łuckich wyznania mojżeszowego „obudwu zborow Rabanow i Karaimow”⁵⁰. Przywilej ten stanowi:

Przerzeczone wszytki Żydy, pod prawo i statuta polskie Żydom należące, z artykułami niżej opisanymi, podajemy, i każdemu urzędnikowi i dygnitarzowi ktorykolwiek nad niemi władzą i zwierzchność ma, rokazujemy. Żeby przerzeczone Żydy, nie inszem prawem, ani inszym statutem sądzili, jedno statutem i prawem polskiem.

Te wspomniane w dokumencie przepisy dotyczyły przede wszystkim sądownictwa w sprawach, w których jedną ze stron był żyd. Między innymi w sprawie procesów żydowskich akt postanawiał, iż

⁴⁶ Zob. aneks C i D.

⁴⁷ k. 294 v.–295.

⁴⁸ k. 347–348 v.

⁴⁹ O tym przywileju z 1538 r., a także o samym mieście Bar, zob. A. Relle (pseud. Antoni J.), *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. III, *Żwaniec, Paniowce, Czarnokozińce, Bar, Mohylów, Szarogród*, Warszawa 1880 (reprint Poznań 2004), zwłaszcza s. 123–124; autor wspomina akt z 1576 r. jednym zdaniem, mówiąc, że wówczas ujednolicono status prawny mieszkańców tej miejscowości; omawia za to przywilej Zygmunta I z 1538 r., stwierdzając wyraźnie, że był wydany wyłącznie dla Polaków.

⁵⁰ O różróżnieniu obu tych związków wyznaniowych zob. T. Czacki, *O karaitach* [w:] *Pomniki historyi i literatury polskiej*, t. II, wyd. M. Wiszniewski, Kraków 1835, s. 127–146.

gdy Chrześcijanin będzie miał potrzebę z którym Żydem, ma go przeświadczyć dwiema świadkami nie podejrzananymi, jednym Chrześcijaninem a drugim Żydem, temże sposobem i Żyd Chrześcijanina przeświadczyć ma.

Sejm toruński za Stefana Batorego obradował w niekorzystnej atmosferze, o czym już wspomniano powyżej. Dowodem na to są publikowane mowy sejmowe, jakie toczyły się między izbami oraz królem. Ukazują one, jak różne były oczekiwania poszczególnych „stanów sejmujących” w stosunku do obradującego sejmu. Świętosław Orzelski w swojej mowie wygłoszonej na tym sejmie wskazywał, jakie było stanowisko posłów⁵¹. Dla szlachty najistotniejsze było, by król dotrzymał słowa i zajął się sprawami określonymi w recesach sejmu koronacyjnego. Tak nakazywał zwyczaj. Posłowie pragnęli realizacji warunków, pod jakimi wybrano Stefana Batorego na tron polski. Uważali, że spraw reformy wewnętrznej, bo to ona głównie miała być przedmiotem obrad drugiego w czasie panowania Batorego sejmu walnego, nie można odkładać na kolejny sejm. Zgodnie z recesem sejmu krakowskiego w Toruniu miano zająć się sprawami długów koronnych, uwolnienia więźniów pojmanych przez Tatałów. Orzelski w tej wypowiedzi wskazał, że gdańszczan nie można było uznać za wroga zewnętrznego. Jednakże konsekwencją ich buntu była wojna z zewnętrznym podmiotem. Z tego też powodu należy w stosunku do nich podjąć specyficzne – z uwagi na zaistniałe okoliczności – działania. W tym miejscu Orzelski atakuje postanowienia uniwersału poborowego z 30 maja 1576 r. Na końcu tego aktu znajduje się fragment o „Pozwoleniu wojny”⁵². Mówca twierdził, że: „paragraf jako nie jest w konstytucye złożon, tak *vim legis* nie ma, ale z Poborów wydaniem zarazem expirował”⁵³. Podnosił także, iż posłowie nie przypominali sobie, by wyrażali zgodę na uregulowanie egzekucji przeciwko zdrajcom ojczyzny w sposób odmienny niż ta określona w prawie pospolitym. Mówca podawał również powody, dla których niemożliwy był podział wojska w czasie wojny. Co do podatków na wojnę, o które starał się król, posłowie nie mogli zgodzić się na kolejny pobór. Wskazywano, iż uchwalono już dwa pobory, które należało tylko wyegzekwować, podobnie jak dochody z dzierżaw królewskich. Ten sam Orzelski w mowie do senatorów wskazywał, że żądania szlachty to reforma sądownictwa szlacheckiego oraz ugoda ze stanem duchownym⁵⁴. W przemowie przy witaniu króla posłowie wyraźnie przypominali Stefanowi, że stanowili „stan rycerski, bez których nic (zwłaszcza nowego) odprawować nie możesz”⁵⁵. W odpowiedzi podkanclerzy Jan Zamojski przekazał posłom królewskie oskarżenie o zuchwałość. Podobne słowa padły ze strony senatu. Szlachta natomiast usprawiedliwiała się, mówiąc: „Kto się takowej [wolności] dopomina, tego za to zuchwałym słusznie nazywać nie

⁵¹ *Mowa między Posły Ziemiemi Pana Świętosława Orzelskiego Pisarza Ziemi Kaliskiego w Toruniu na Sejmie. O Recessach Sejmowych i o dwojeniu wojny. R.P. MDLXXVI na postanie Królewskie* [w:] Ś. z Borzejowic Orzelski, *Bezkrólewia...*, tom wstępny, Petersburg 1858, s. 31–34.

⁵² VC, s. 377–378.

⁵³ *Mowa między Posły Ziemiemi...*, s. 33.

⁵⁴ *Odpowiedź do P.P. Rad Koronnych od Posłów Ziemi w Toruniu na sejmie przez Pana Świętosława Orzelskiego, Pisarza Ziemi Kaliskiego, uczyniona roku 1576* [w:] Ś. z Borzejowic Orzelski, *Bezkrólewia...*, tom wstępny, s. 39.

⁵⁵ *Przemowy poselskie...*, s. 4.

można”⁵⁶. Posłowie widzieli dwie główne kwestie sporne: sprawę sądownictwa oraz załagodzenia w legalny sposób buntu Gdańska⁵⁷.

W Metryce Koronnej nr 113 wpisane zostały dokumenty świadczące o dyskusjach, jakie toczono były na forum sejmu w tych dwóch sprawach. Pod datą 3 grudnia widnieje wpis zatytułowany: *Protestatio Dominoru[m] Spiritualium ex parte iudicioru[m] ultimae insta[n]tiae*, Thorunii in Conventu Regni g[e]n[er]ali⁵⁸. Był to protest ze strony biskupa kujawskiego Stanisława Karnkowskiego, biskupa płockiego Piotra Myszkowskiego, nominata przemyskiego Piotra Dunina Wolskiego, nominata chełmińskiego Piotra Kostki oraz nominata chełmskiego Alberta Starozrębskiego. Powoływali się oni na konieczność wyrażenia zgody na nowe konstytucje przez wszystkie stany. Senatorowie duchowni zaś nie zgadzali się na wojewódzkie sądy ostatniej instancji. Posłowie w odpowiedzi wykazali im, że nie mieli racji i że protestując, naruszali „pokój pospolicity”⁵⁹. Na zarzuty, że przedłużali sejm przez bezowocne spory, posłowie w mowie do Stefana Batorego wykazywali powody zwłoki w obradach. Według nich, powstała obawa, że król – mimo sprzeciwu posłów – chciał zwołać pospolite ruszenie z sąsiednich Gdańskowi województw, a także, że monarcha dążył do „dzielenia wojennej wyprawy”, czyli pospolitego ruszenia. W dalszej części przemówienia posłowie stwierdzili, że nie zrezygnują z sądów wiecowych dopóty, dopóki nie zostanie powołany „ogólny trybunał”. Żądali odroczenia na sejmie toruńskim wszelkich spraw sądowych, do czasu utworzenia trybunału, a jeśli on nie powstanie, do sądów ostatniej instancji⁶⁰. Tak się też stało 20 grudnia 1576 r. na mocy aktu wpisanego do Metryki Koronnej nr 113 *Remissio causarum Iudicialium ad iudicia ordinaria ultimae instantiae*⁶¹, choć nastąpiło to już po zamknięciu obrad.

Zgodnie ze słowami ówczesnych kronikarzy, większość czasu sejmowania zajęły nowo podjęte negocjacje z Gdańskiem oraz obmyślanie sposobu na załagodzenie zaistniałego konfliktu⁶². Miasto wymogło na królu, by zgodził się na wysłanie na sejm trzech posłów oraz na wydanie dla nich glejtu. Gdańsk reprezentowali: burmistrz Konstanty Ferber, radca Jerzy Rosenberg i syndyk Henryk Lembke. Ze strony polskiej pertraktacje prowadził marszałek nadworny Andrzej Zborowski oraz opat klasztoru oliwskiego Kasper Geschkau, zastąpiony następnie przez wojewodę brzeskiego Jana ze Służewa⁶³. 12 października 1576 r. w Ratyzbonie zmarł cesarz niemiecki Maksymilian II⁶⁴. Gdy wieść ta dotarła do obradujących w Toruniu i do Gdańska, okazało się, że wierność cesarzowi to pozór. Postawa mieszczan gdańskich nie uległa zmianie⁶⁵.

⁵⁶ *Druga przemowa* [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, s. 4.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 6.

⁵⁸ k. 540 v.–541 v.; tekst wydrukowany także [w:] *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Źródła Dziejowe, t. XI, Warszawa 1882 (dalej: ŻD XI), s. 301–302.

⁵⁹ *Obmowa posłów koronnych przez pana Piotra Kaszewskiego...* [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, s. 10–15.

⁶⁰ *Do króla*, *ibidem*, s. 27–29.

⁶¹ k. 572–572 v.; tekst wydrukowany także [w:] ŻD XI, s. 303.

⁶² R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, s. 262.

⁶³ K. Lepszy, *Stefan Batory a Gdańsk. Rzut oka*, Gdańsk 1933, s. 10–11.

⁶⁴ H. Barycz, *Kronika...*, s. 25.

⁶⁵ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, s. 263–264; zob. także: M. Bielski, *Kronika*, t. III, ks. VI, Sanok 1856, s. 1402–1404.

W Metryce Koronnej nr 113 znajdują się dokumenty dotyczące prowadzonych pertraktacji i rozmów. Są to: *Protestatio ex parte R[evere]ndi Ep[iscop]i Cuiavien[si] contra Gedanenses*, Thorunii in Conventione regni generalis⁶⁶, *Alia protestatio contra eosdem ex parte totius Conventus S. Dominici*, Thorunii in Conventione regni generalis⁶⁷, oba z 20 listopada 1576 r., a także z 1 grudnia 1576 r. *Alia protestatio ex parte Abbatis Oliven[sis] contra eosdem Gedanen[ses]*⁶⁸. Podmioty te protestowały przeciwko zniszczeniu przez gdańszczan ich własności, co nastąpiło w odwecie za ogłoszenie mieszczan buntownikami⁶⁹. Na skutek zagrożenia państwa wywołanego rebelią w Gdańsku posłowie ziemscy zgodzili się na zwołanie pospolitego ruszenia. Nastąpiło to na mocy wykonawczego uniwersału królewskiego, czyli tzw. wici, wydanych 3 grudnia 1576 r. już po zakończeniu obrad sejmowych⁷⁰. Akt ten nie został wpisany do Metryki Koronnej.

V

Sejm toruński 1576 r. nie uchwalił ani konstytucji sejmowych, ani uniwersału poborowego. Przy żegnaniu króla przez posłów Ś. Orzelski wygłosił mowę, w której przedstawił krótkie streszczenie obrad sejmowych⁷¹.

Posłowie przystąpili do nich z nadzieją i dobrym nastawieniem. Sejm zaczął się z dwutygodniowym opóźnieniem. Posłowie czekali na króla od 4 października, na który to dzień wyznaczono początek obrad. Jednakże Stefan, głównie z powodu Gdańska, pojawił się w Toruniu później i rozpoczął sejm 18 października. Po wysłuchaniu propozycji od tronu, izba poselska oznajmiła swój zamiar rozpoczęcia sejmiku od spraw, które kilka miesięcy wcześniej na sejmie koronacyjnym w Krakowie odłożono do następnego sejmiku. Zgodnie z tym żądała radzenia nad reformą sądownictwa szlacheckiego, wolną elekcją króla oraz kompozycją między stanami świeckim i duchownym. Litwini do tych postulatów dołączyli jeszcze jeden, by nie uchwalano nic, co sprzeciwiałoby się aktowi unii lubelskiej z 1569 r.

Wówczas od tronu podniesiono konflikt z Gdańskiem i pojawił się problem podziału wojska. Szlachta rozpatrywała go w perspektywie naruszenia swoich przywilejów. Sprawa ta zajęła cztery tygodnie. Zakończyła się dopiero wtedy, kiedy król zapewnił, że nie dokona podziału pospolitego ruszenia.

Następnie między posłami, senatorami i królem rozpoczęła się dyskusja na temat sądów ostatniej instancji i utworzenia jednolitego trybunału. Skoro posłowie nie mogli uzyskać tego od króla, zwrócili się do senatorów rezydujących przy królu. Orzelski wspominał w tym miejscu, że zgodnie z postanowieniami województw pewne sprawy

⁶⁶ k. 501 v.–502; tekst wydrukowany także [w:] ŻD III, s. 5–6.

⁶⁷ k. 502–503 v.; tekst wydrukowany także [w:] ŻD III, s. 6–8.

⁶⁸ k. 503 v.–504 v.; tekst wydrukowany także [w:] ŻD III, s. 8–10.

⁶⁹ Zob. A. Pawiński, *Stefan Batory pod Gdańskiem...*, s. XXIV–XXV.

⁷⁰ Zob. *Litterae restium*, VC, s. 393. Zgodnie z ich treścią sejm walny w tym czasie już się zakończył.

⁷¹ *Żegnanie poselskie Króla J. Mci Stefana w Toruniu, na sejmie walnym koronnym, przez Pana Świętosława Orzelskiego Sędziego Ziemskiego Kaliskiego odprawione R.P. 1577 stycznia 14* [w:] Ś. z Borzejowic Orzelski, *Bezkrólewia...*, tom wstępny, s. 43–47; opublikowana także [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, s. 35–39.

nienależące do sądu królewskiego miały być odesłane do sądów ostatniej instancji. W momencie wygłaszania tej mowy⁷² szlachta nie doczekała się jeszcze odpowiedniego postanowienia⁷³. Zgodnie z treścią przemówienia, izba poselska przedłożyła królowi „obyczaj sprawiedliwości, także i trybunału”. Była to zapewne propozycja od posłów w sprawie przyszłego uregulowania sądu ostatniej instancji⁷⁴. Gdy już prawie doszło do uregulowania sprawy szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości, od króla wysłano do izby poselskiej „artykułów kilkadziesiąt”, by się nimi zajęła. Jednakże ta ostatnia stwierdziła, że „mimo pierwsze zaczęte a nieskończone, odprawować i kończyć nam się nie zdało, wolelibyśmy zaczętych rzeczy dokończywać”.

W ten sposób dobiegł końca sześciotygodniowy termin obrad. Na koniec posłowie „ukazali sposób obrony potoczny”, domagając się ściągnięcia należnych i zaległych podatków. Natomiast w celu obrony granic państwa pozwolono na zwołanie pospolitego ruszenia. Zabrakło już czasu na przedstawienie królowi do rozstrzygnięcia żądań od poszczególnych województw. Posłowie nie zgodzili się na przedłużenie obrad, usprawiedliwiając się, że to nie z ich winy sejm zakończył się bez uchwalenia żądanych postanowień. Zasłaniali się, że bez zgody braci szlacheckiej nie mogą zmienić postanowienia konstytucji o limitacji czasu obrad sejmowych do maksymalnie sześciu tygodni. Wyrazili także wątpliwość, by przedłużenie sejmu o kilka dni mogło przynieść upragnione postanowienia, skoro przepisany czas nie wystarczył. Ustami Orzelskiego wyraźnie stwierdzili, iż skoro nie dokonano reformy sądownictwa, dalej będą istniały sądy ostatniej instancji po województwach. Na koniec pożegnania króla wspomniano o prośbach posłów litewskich i podolskich oraz podkreślono, iż te sprawy, które odłożono na sejmie koronacyjnym, a których nie uregulowano w Toruniu, już na pewno na przyszłym sejmie muszą znaleźć się w postanowieniach konstytucji sejmowych. Orzelski dodał: „Co też W.K.Mć w ręku swych mieć raczysz, że przed wyjściem dwu lat, gdyby jedno to potrzeba okazała, sejm zawždy złożyć możesz. Jakoż podobno to samo niedojście wielu rzeczy na tym sejmie, drogę do tego pokaże”. Jakże znacząco w tym kontekście musiały brzmieć słowa króla Stefana, znane z przekazu R. Heidensteina, wypowiedziane do posłów. W odpowiedzi na zarzuty i oskarżenia szlachty, by wyliczył się z sum zabranych podobno w Tykocinie po zmarłym Zygmuncie Auguście, wypowiedział znamienne słowa: „Złemi jesteście stróżami swojej wolności. Ja własnej również bronić będę. Nie myślę być królem malowanym, ani się dam komukolwiek powodować”⁷⁵. Sejm zakończył się prawdopodobnie 3 grudnia 1576 r.⁷⁶

⁷² Zastanawiające jest w tym kontekście, że podano datę wygłoszenia tej mowy przez Orzelskiego, tj. 14 stycznia 1577 r. – wydaje się to raczej niemożliwe.

⁷³ Wydane zostało dopiero 20 grudnia 1576 r., zob. wyżej przyp. 61.

⁷⁴ Zob. *Sposób odbywania sądów publicznych ostatniej instancji przez ich mości pany rady posłom ziemskim podana, na zebraniu ogólnem królestwa, roku pańskiego 1576 w Toruniu odbytem* [w:] S. de Broel-Plater, *Zbiór pamiętników...*, s. 40–46, będące prawdopodobnie jeszcze jedną propozycją, tym razem senatorską, uregulowania trybunału.

⁷⁵ R. Heidenstein, *Dzieje Polski...*, s. 265; A. Pawiński, *Stefana Batory pod Gdańskiem...*, s. XXVIII.

⁷⁶ H. Barycz, *Kronika...*, s. 26; jednakże zgodnie z wpisami Metryki Koronnej nastąpić mogło później, jako że ostatni akt z datacją na sejmie walnym pochodzi z 10 grudnia 1576 r.: MK nr 115, k. 120: *Christophoro Panmonio Torunensis Ciuitatis incolae libertates quaedam concedu[n]tur*, Thorunii in Comitibus Regni generalibus; W. Konopczyński *Chronologia sejmów...*, s. 142, chyba błędnie zatem podał, że sejm zakończył obrady już 29 listopada.

VI

Aneksy

A.

Deputaci do odbierania czwartej części sejmu toruńskiego Toruń, 29.11.1576

Kop.: AGAD, *Metryka Koronna, Księga wpisów*, nr 114, mkf 139, k. 335 v.–336

Druk.: w: A. Pawiński, *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje, Źródła Dziejowe*, t. IV, Warszawa 1877, s. 65 jako: *Litterae regiae de viris ad recipiendam „quartam” (sc. partem vectigalium) designatis*

Stephan Z Bożej łaski Krol Polski etc. Wszem wobec i każdemu z osobna, komu to wiedzieć przynależy, oznajmujemy: Iż na niniejszem Sejmie Toruńskim, wedle Konstytuciej, deputowani są do pana Podskarbiego Koronnego, ku odbieraniu kwarty w Rawie na przysze Świątki ci Deputaci, z Rady: Urodzeni Grzegorz Zieleński Płocki, Mikołaj Łysakowski Chełmski, Kasztelani. Z Rycerstwa także od Posłow Ziemskich podani Urodzeni, Piotr Strzała Sędzia Ziemski, Oświęcimski, i Stanisław Machnaczk. Przeto każdemu komuby to wiedzieć należało, i ktoby kwartę powinien był dawać do Skarbu Rzeczypospolitej, do wiadomości przywodzimy to: i rokazujemy: aby żaden nie omieszkał na czas i na miejsce w Konstytuciej naznaczone Lubelskiej czwartej części oddawać: pod winą w Konstytuciej opisaną. Dan na Sejmie Walnym w Toruniu dwudziestego dziewiątego dnia miesiąca Novembra, Roku Pańskiego M D L XXVI. Panowania naszego roku pierwszego. Za własnym zličeniem Je[go] Kr[olewskiej] M[ości]

B.

Ordinatio około dawania i płacenia podwod Toruń, 29.11.1576

Kop.: AGAD, *Metryka Koronna, Księga wpisów*, nr 114, mkf 139, k. 336–337 v.

Stephan z łaski bożej Krol Polski etc. Wszem wobec i każdemu z osobna komu to wiedzieć należy. Zwłaszcza miastom naszym, i stanu duchownego, także wsiom do oddawania podwod, tak konnych jako pieniężnych należącym. Oznajmujemy iż jako były spożywane miasta y miasteczka, także i pewne wsi nasze kroliewskie i stanu duchownego, na ten Sjem terazniejszy walny toruński: o zatrzymanie podwodnych pieniędzy do skarbu naszego, które za Konstytucją przodka naszego Świętej pamięci Zygmunta Augusta, na Sejmie Walnym Warszawskim w roku M D LX Czwartym, za radą i pozwoleniem wszech Stanow Koronnych uchwalone i postanowione były. Tak na ten czas nie mała część miast stanąwszy przed nami i Radami naszymi na tym Sejmie walnym, na swe wolności i prawa się odzywali i imi zakładali: prosząc abyśmy wejrzawszy a uznawszy ich prawa i wolności, tę Konstytucją Krola Je[go] M[ości] przodka naszego z nich zjęli. My tedy uważając u siebie tę Konstytucją na Sejmie walnym byłą uczynioną, która uważnego rozsądku potrzebowała, także i na to pilnie patrząc: jeśli imo Constitucją możemy albo moc będziemy, ad cognitionem libertatum, na które się miasta te odzywają postępić [!], albo jakie inne postanowienie uczynić.

Przeto za Radą i zezwoleniem Rad naszych Koronnych na tym Sejmie będących takowa Konstytucja tak około porządku oddawania i znoszenia podwód do skarbu Koronnego autentice przed tym publikowana która jest w roku tysięcznym pięćsetnym sześćdziesiątym czwartym, uchwalona, jako pośledniejsza około płacenia od koni podwodnych przez komorniki i posłańce nasze za radą Rad Koronnych, w roku tysięcznym, pięćsetnym sześćdziesiątym piątym uczyniona w mocy swej zostawujemy. A to tym sposobem, aby komornicy i posłańcy nasi od każdego konia tak wierzchem jako i do wozu, nie więcej jedno po groszu jednemu polskiemu od każdego konia na milę płacili, i płacić byli powinni. A jeśliby z wozem podwoda była dana, tedy i od wozu na milie pułgrosza dać winien będzie. Komornicy także i posłańcy nasi mają się zachować około brania koni i płacej od nich jako z wierzchu jest pomieniono pod winami w Konstytucji około podwód opisanymi. A tak rozkazujemy aby wszystkie miasta, wsi, i te któreby jakimkolwiek kształtem i pretextem wolności otrzymali, albo się mieć mienili, tak konie komornikom i posłańcom naszym za zapłatą wyżej opisaną dawali, jako pieniądze podług starego postanowienia w Konstytucji wyższej mianowanej, trzy części szosu unius simple do skarbu naszego Koronnego, albo komu bychmy to zlecili, płacili i zatrzymane od uchwały wyższej pomienionej Konstytucji, nadal na Świątki w roku przyszłym tysięcznym pięćsetnym siedmdziesiątym siódmym, także i na potomne czasy zawsze pod winą tak wielkiej summy jaką płacić miasto powinno do Skarbu naszego, albo posłańcowi naszemu oddali i zupełnie zapłacili. A gdzieby które miasto i miasteczko względem tej wolności nie oddało, i oddać się wzbraniało tak pieniędzy jako koni komornikom i posłańcom naszym. Tedy sumptu próżnego nie czyniąc, który na rozesłanie pozwów i wyciągnięcia pieniędzy, z Skarbu bywał, posłaniec nasz albo Skarb Koronny ma deferować starostom sądowym którego jurisdicji miasto ono podległo, a starosta powinien będzie nieodwłoczną exequutią uczynić pod winami w statucie opisanymi, i do zapłaty także dawania koni na podwode prawnie przywieść, z winą opisaną której połowica starości, a połowica nam i Skarbowi naszemu do rąk posłańca naszego ma być oddana. Wyjąwszy te miasta któreby dla pogorszenia i spustoszenia nieprzyjacielskiego, do pewnego czasu wolności od nas otrzymali, według starodawnego zwyczaju którymby cztery lata nie wyszły Konstytucji takowej na ten czas podlec nie mają; i owszem do tego czasu wolnymi ich czynimy. A to takowe nasze postanowienie nasze i wyrok, starostowie i inni wszyscy urzędniczy nasi, także miejscy będą powinni do ksiąg urzędowych wwieść a urzędownie publikować według prawa pospolitego. Czego wszystkie dla większej pewności, pieczęć naszą Koronną rozkazaliśmy przyłożyć. Dan na Sejmie Walnym w Toruniu dnia XXIX Novembra, Roku M D L XXVI. Kroliowania naszego roku pierwszego. Stephanus Rex s[ub]s[cripts]it

C.

Przywilej dla miasta Bar

Toruń, 21.11.1576

Kop.: AGAD, *Metryka Koronna*, *Księga wpisów*, nr 114, mkf 139, k. 294 v.–295

Privilegium Civium Barensum

Stephanus Dei gratia Rex Poloniae, magnus, etc. Significamus etc. Intellexisse nos relatu quoru[n]da[m] Consiliarioru[m] n[ost]roru[m], et ex productis etiam coram nobis litteris autenticis abunde patuisse Colonia[m] Bar nu[n]cupata[m] in finibus Podoliae

Sciitis vicina[m] fuisse ab antecessoribus n[ost]ris Serenissimis Regibus Poloniae, eo deducta[m] atque successu temporis adeo aucta[m] et locupletatam ut tres inibi Ciuitates satis amplae sint constitutae, et multitudinae incolarum[m] et domiciliorum[m] eorum[m] auctae atque amplificatae. Ex gente catholica sive polonica, graeca sive ruthena, et qui voca[n]tur geremissi, populi, lingua moribus et institutis omnino dissimiles. Inter quos populos et indigenas, quorum[m] ob eam[m] varietatem[m] et dissimilitudinem[m], quae naturalis inter eos est, saepius discordias, et contentiones inter eos oboriri oporteat. Unde interdum[m] toti Coloniae faucibus hostium[m] obiectae, magnum periculum intentores et imminere soleat. Nos incommo[do] huic obviam ire et securitatem omne loco illi praestare cupien[s], populos illos praesertim catholicos et ruthenos multum[m] inter se dissidentes sub unius iuris et praerogativarum[m] omnium[m] participationem aequalem reducendos et coniungendos esse censuimus, prout reducimus et coniungimus hisce l[itte]ris n[ost]ris. Ita quod ad praescripta[m] privilegii originalis, quod per Serenissimum[m] antecessorem n[ost]rem Sigismundum[m] primum[m], Regem Poloniae ipsis incolis Baren[sibus] praesertim catholici ritus hominibus datum[m] est, ipsi quoque ruthenici ritus homines comprehendant et dirigant. Quos etiam[m] nos ab hoc tempore et deinceps in perpetuum[m] coniungendi et dirigi volumus. Onera aut si aliqua essent in privilegio originali civitatis ruthenicae descripta omnia et singula in toto et in parte abrogamus, et abroganda decernimus, praefatosque cives ruthenos ab eorum[m] solutione exnu[n]c liberos facimus et exp[re]ssae pronunciamus, exceptis eis, oneribus, censibus, et datis, quae catholici ritus tradere et persolvere soliti sunt et erant. Ea omnia et singular praefati ruthenici ritus cives tradere et persolvere debebunt, et erunt astricti. Quo circa Generoso Nicolao Buczaccki de Tworow Capitaneo nostro Baren[sis] moderno et cuiusvis[m] alteri pro tempore existenti Capitaneo Baren[sis] mandamus, ut ipsos incolas et indigenas Baren[sis] catholici et ruthenici ritus in aequali communi[one] et participatione iuris ac iurisdictionis, et omnium[m] ac singularum praerogativarum per Serenissimos Reges antecessores nostros toti illi Coloniae Baren[sis] concessas conservat et manuteneat conservarique et manuteneri faciat: iuxta privilegium[m] haec de re emanatum[m] et nationis polonicae civibus concessum[m] de praemis o[mn]nibus latius disponens. Ipsa tantum[m] avenae datae et praefatis civibus ruthenis antiquitus persolvi solita, pro nobis et fisci nostro commo[do] integre reservata. Pro gratia nostra et debito officii sui secus non factur[us]. In omnis rei fidem etc. Datum Torunii in Conventu generali Regni, die XXI Novembris Anno Domini 1576. Regni vero nostri Anno Primo.

D.

Przywilej dla Żydów łuckich

Toruń, 1.12.1576

Kop.: AGAD, *Metryka Koronna, Księga wpisów*, nr 114, mkf 139, k. 347–348 v.

Druk.: w: M. Bersohn, *Dyplomatarjusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, Warszawa 1911, s. 101–102

Judaeorum Luceoriensium Privilegium

Stephan z Bożej łaski Krol Polski etc. Oznajmujemy wszem wobec i każdemu z osobna komu to jedno wiedzieć należy, tak terazniejszego jako i na potym będącego wieku ludziom. Iz nam oznajmili niektóre rady nasze, jako Żydowie obudwu zborow Raba-

now i Karaimow w Łucku mieście naszym mieszkający, wielkie krzywdy y uciążenia cierpią od różnych urzędników, którzy je mimo ich dawne przywileje i zwyczaje sądzą, skąd przerzeczeni Żydowie, rozmaite przesprawia i uciążenia cierpią. Przetoż prosili nas też pomienione Rady nasze, żebyśmy przerzeczone Żydy Łuckie, i inne wszystkie którzy po miasteczkach Wołyńskich tak naszych jako książęcych i szlacheckich mieszkają zachowawszy im pewne artykuły, których w Księstwie Litewskim będąc za przywilejami swymi używali. Pod wolności, prawa i statuta polskie których Żydowie używają poddali, i aby je wszyscy urzędnicy naszy którzy zwierzchność nad nimi mają, temież statuti polskimi sądzili, onym to roskazali. My tedy z łaski i zwierzchności naszej Kroliewskiej, przerzeczone wszystkie Żydy, pod prawo i statuta polskie Żydom należące, z artykułami niżej opisanymi, podajemy, i każdemu urzędnikowi i dygnitarzowi którykolwiek nad nimi władzą i zwierzchność ma, roskazujemy. Żeby przerzeczone Żydy, nie inszem prawem, ani inszym statutem sądzili, jedno statutem i prawem polskiem. A to we wszystkich sprawach ich, mianowicie w tych artykułach. Naprzód podwojewodzi, nie mają ich sądzić inaczej, ani gdzie indziej, jedno ze dwiema starszemi Żydoma w szkolnicy ich. A gdy wojewoda albo inszy urzędnik mający zwierzchność nad nimi da na kotożego Żyda mandat składając rok gdzie indziej a nie w powiecie, tedy nie będzie powinien nigdzie indziej nań stanąć, jedno w tejże szkolnicy. Winy wszeliaki, o iakieszkolwiek występki, ktemu pamiętne od wszeliakiego dekretu, nie mają być od nich inaczej wyciągane, jedno jako w Polsce. A kiedy będzie miał sprawę Żyd z Chrześcijaninem, przed Wojtem albo przed Burmistrzem, o głowę, rany, i wszeliaki razy, tedy sprawiedliwość według tego prawa polskiego, czyniona im być ma. It[em] o zastawy, temież prawem polskiem, cisz Żydowie sążeni być mają. A gdy Chrześcijanin będzie miał potrzebę z kotym Żydem, ma go przeświadczyć dwiema świadkami nie podejrzanymi, jednym Chrześcijaninem a drugim Żydem, temież sposobem i Żyd Chrześcijanina przeświadczyć ma. Gdy Żydowi przydzie z sprawa na przysięgę, będzie powinien Żyd na wielką sumę, to jest ktoraby wyniosła pięćdziesiąt grzywien srebra litego, uczynić przysięgę w szkole na dziesięcioro przykazanie Boże, ktore jest od Mojżesza dane. A coby mniej stało niżli pięćdziesiąt grzywien, ma przysięgę uczynić na wrzeciędz przed szkołą według ich zakonu żydowskiego. It[em] wolno tym Żydom po wszystkiej Koronie Państw naszych targować oddawszy myta nasze zwyczajne, w mieściech naszych wolno im na łokieć krajać, na funt i na łokieć przedawać, tak jako inszym Żydom w Polsce mieszkającym. A jeśli by, czego Boże uchwaj, ogień albo inszy gwałt jaki na ulicach im się przydał, mają mieszczanie naszy im we wszystkim pomocni być, a oni mieszczanom. It[em] w święta i w sabaty ich, od żadnego sążeni być nie mają. It[em] wolno tym Żydom, wszystkich innych czasow, robot i handliow swych patrzeć, oprócz dni niedzielnych, Wielkanocnych Świętecznych, Narodzenia Bożego, Panny Mariej i Apostolskich, zachowując się w te pomienione święta względem robot i handliow obyczajem Chrześcijan. A jeśli by ktory Żyd był występny, a nie sprawował się według ich zakonu, tego mają oni z zboru swego wygnać z pomocą urzędu naszego, wyjawszy jeśli by ktory Żyd chciał w chrześcijańską wiarę wstąpić, takowy żadnego przenagabania nie ma mieć, a ma we wszystkim wolien być od ich zboru żydowskiego. A jeśli by się im przydało ktore prawo w szkole mieć przed ich doktorem, urzędnicy naszy tego im zabraniać i doktora ich za to ku prawu pociągać, i winami obciążać nie mają. A tak i powtore roskazujemy wszystkim

wojewodom i urzędnikom, którzy zwierzchność nad przerzeczonymi Żydy mają, aby ich według prawa polskiego i według tych artykułów wyżej opisanych, wcale zachowali, sędzili i od wszeliakich krzywd i przesprawia, według tegoż prawa i statutu polskiego bronili. Dla łaski naszej i powinności swej inaczej żaden czynić nie będzie, a dla lepszej wiary i na wieczne świadectwo, pieczęć nasza do tego listu jest zawieszona. Działo się w Toruniu na Sejmie Walnym Koronnym, dnia pierwszego miesiąca grudnia Roku Bożego 1576. Panowania naszego roku pierwszego. Stephanus Rex s[ub]s[cripts]it.

Parliamentary issues and the law-making achievements *tempore Conventi Generalis Torunensis A.D. 1576* in the light of *Metrica Regni Poloniae*

Summary

Polish-Lithuanian *Seym* of 1576 convened at Toruń was the first ordinary parliament under the reign of the second freely elected Polish king, Stephen Bathory (1576–1586). According to the opinion of legal historians this *Seym* was ineffective since no parliament-adopted statute (in the old-Polish terminology referred to as the constitution) was issued during its stormy debates. This was due to fact that at that time there appeared a serious divergence between what the monarch (who was preoccupied with the civil war between the Crown and the city of Gdańsk) expected from this Parliament and the Polish-Lithuanian gentry that tended toward fundamental constitutional reforms. In my opinion, this Parliament, functioning under the pressure of necessity, went as far as adopting two enactments of the end of November 1576, referred to as the ordinances. One of them dealt with the duty of the towns to accommodate the royal officers. The other one limited itself to appointing special deputies of both houses of the *Seym*, and equipping them with the task of collecting and administering a so-called defense tax. In the volumes of *Metrica Regni Poloniae*, numbered 113–115, there were also registered a plenty of privileges issued for towns and some social groups at that period. There were also contained in them some documents illustrative of parliamentary debates. The content of the discussed volumes sheds a new light on the efficiency of *Conventus Generalis Torunensis A.D. 1576*.